

Sen's capabiliteiten methode*

Rembert De Blander
H.I.V.A. and C.E.S., K.U.Leuven[†]

2008

Samenvatting

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de recente ontwikkelingen binnen het kader van Sen's capabiliteitentheorie. Sen biedt een perspectief op welzijn, geconceptualiseerd als het hebben van keuzes en mogelijkheden, dat noch inkomen, noch levensstandaard centraal stelt. Deze laatste worden binnen Sen's perspectief immers als louter instrumenteel beschouwd voor het bereiken van die mogelijkheden. In dit artikel exploreren we de theoretische mogelijkheden en beperkingen van deze aanpak, alsook haar praktische toepasbaarheid.

1 Kader

In de sociale en politieke filosofie zijn er drie in deze context relevante stromingen die een kader scheppen dat moet toelaten uitspraken te doen over levenskwaliteit (Robeyns 2004). Een eerste stroming bestaat uit liberale rechtvaardigheidstheorieën (Rawls 1971, Dworkin 2000) die stellen dat iedereen de vrijheid moet hebben om voor zichzelf te beslissen wat levenskwaliteit is. Het enige wat gedaan kan worden om dit autonome streven te bevorderen is de nodige hulpbronnen¹ (*resources of primary social goods*) ter beschikking stellen. Een tweede stroming bestaat uit utilitaristen, die stellen dat levenskwaliteit een subjectief gegeven is. Levenskwaliteit staat in dit kader dan gelijk aan de (cognitieve) tevredenheid met de mate van behoeftenbevrediging, hetzij, in een meer hedonistisch perspectief, aan de som van positieve en negatieve gevoelens, een combinatie van beide binnen het nieuwe utilitarisme. De derde, relatief jonge stroming beschouwt levenskwaliteit in termen van individuele ontplooiingsmogelijkheden. Het is deze laatste stroming die verder in groter detail besproken zal worden.

Sen komt tot zijn capabiliteitstheorie via een kritiek op zowel het utilitarisme als op de Rawlsiaanse hulpbronnentheorie (Sen 1980). De hulpbronnen theorie houdt ten eerste geen rekening

* *Kwartaalschrift Economie*, 5(1), p.47-70.

[†] Parkstraat 47, B-3000 Leuven, België; *E-mail*: Rembert@DeBlander.eu

Onderzoek uitgevoerd voor POD Wetenschapsbeleid, programma *Samenleving en Toekomst*, project INCLUSIM (TA/00/02).

¹ Rawls vernoemt in dit verband rechten, vrijheden, kansen, inkomen en vermogen en de sociale basis voor zelf-respect.

met de menselijke heterogeniteit en diversiteit. Ieder individu heeft “verschillende behoeften die variëren met de gezondheidstoestand, leeftijd, klimaatcondities, woonplaats, werkvoorwaarden, temperament, en zelfs lichaamsgrootte (wat voeding en kledingvereisten beïnvloedt)” (Sen 1980 p.215-6). Ten tweede beschouwt de hulpbronnen theorie nut als irrelevant om de noodzaak van bepaalde dingen te evalueren. Indien we het eerste punt als problematisch onderkennen, en we bereid zouden zijn om met de menselijke diversiteit rekening te houden, dan ontkomen we onmogelijk aan een substantief oordeel over de inhoud van levenskwaliteit. Inderdaad, elk verschil dat we niet volledig kunnen compenseren met goederen², vereist een beslissing van het niveau tot waar gecompenseerd zal worden en de relatieve afweging van deze niveaus is enkel mogelijk in het licht van een uniform gedefinieerde levenskwaliteit.

Een eerste probleem met het utilitarisme, is dat nut (hoe het dan ook gedefinieerd wordt), een subjectief gegeven is. Tevredenheid is een slechte indicator van individuele levenskwaliteit omdat iedereen verschillende normen heeft. Mensen kunnen zowel van oorsprong meer optimistisch/pessimistisch zijn of ze kunnen hun verwachtingen aangepast hebben aan de omstandigheden (Hamilton 1999 p.521). Zo kunnen mensen met duurdere preferenties in een relatief betere situatie minder tevreden zijn dan mensen met goedkopere preferenties in een slechtere situatie (Robeyns 2004 p.8). Dit is een illustratie van het feit dat verlangens contingent zijn op de omstandigheden, waardoor het utilitaristische concept van wat sociaal wenselijk is soms tegenintuïtief wordt. Een typisch voorbeeld (zie Sen 1980 en de verwijzingen daarin) is de vergelijking tussen enerzijds een kreupele en anderzijds een individu dat dubbel zo efficiënt is bij de nutsproductie. Indien we de som van hun beider nut maximaliseren, moeten we inkomen ontnemen van de kreupele ten voordele van de meer efficiënte nutsgenerator. Ten tweede kan terecht de vraag gesteld worden of levenskwaliteit geen te rijk concept is om gevat te worden in een enkele index en, hierbij aansluitend, of kwaliteiten als gezondheid enkel een instrumentele waarde hebben of ook een intrinsieke waarde (Robeyns 2004, p.9).

2 *Capabilities en Functionings als waardevolle objecten*

Als alternatief voor en kritiek op de nutstheorie als welvaartstheorie en haar vermeende waardenvrijheid, ontwikkelt Sen een eigen welvaartstheorie. Deze gebruikt niet enkel subjectieve informatie over iemands niveau van nutsvervulling of objectieve informatie over de beschikking over primaire goederen, maar objectieve informatie over de werkelijke toestand waarin mensen leven (Gore 1997). Deze informatie bestaat uit de verzameling van iemands capabilities als basis voor de evaluatie van diens welzijn. Deze beschrijving is gebaseerd op Sen's (1993b) overzichtsartikel³, waarin een aantal aspecten van zijn theorie verduidelijkt worden (Robeyns 2000).

De basis-bouwsteen van Sen's theorie is de functionering (*functioning*). Hiermee wordt

²Zo kan het klimaat grotendeels gecompenseerd worden door meer truien en stookolie te voorzien in polaire gebieden.

³Zie onder andere Arrow, 1999, Atkinson, 1999 en Pressman en Summerfield, 2000, voor alternatieve overzichten.

elk aspect (of elke dimensie) van iemands bestaan dat relevant is voor (het beoordelen van) zijn/haar welzijn⁴ bedoeld. Elk van deze aspecten of dimensies kan verschillende functioneringsniveaus aannemen. De toestand waarin een persoon i zich bevindt kan also weergegeven worden door een vector functioneringsniveaus ϕ_i (Sen 1993b p.31, Sugden 1993 p.1951), waarbij elk element een 'niveau' voorstelt in de betreffende dimensie. Deze dimensies omvatten zowel elementaire als meer complexe functies, gaande van goed gevoed zijn en in goede gezondheid verkeren, tot het nodige zelfrespect hebben en sociaal aanvaard worden. Bovendien kunnen individuen verschillen in het relatieve belang dat ze hechten aan de verschillende dimensies. Elke evaluatie van individueel of collectief welzijn zal met deze verschillende waardering rekening moeten houden.

Iemands capabiliteit (*capability*) wordt nu gedefinieerd als de verzameling Φ_i van alle mogelijke waarden die ϕ_i kan aannemen. Dit begrip is ingebed in een rijke traditie die teruggaat tot Adam Smith, Karl Marx en Aristoteles (Sen 1993b p.46). Zo was Smith ten zeerste bezorgd over vermogensconcentratie⁵ en overdreven belang aan materiële zaken (*commodity fetishism*), wat later eveneens door Marx bekritiseerd werd. Bovendien belichtte hij het sociale aspect van de relatie tussen voorwerpen en functioneringsniveaus (Sen 1986 p.23), en zelfs sommige van de subtielere implicaties van de capabiliteitsbenadering komen aan bod (Walsh 2000 p.14). De nodige materiële input om een bepaald functioneringsniveau te bereiken zal variëren naargelang de (eventueel sociale) omstandigheden (Sen 1986 p.23), of, in meer hedendaagse termen, relatieve inkomensdeprivatie komt overeen met absolute capabiliteitsdeprivatie (Walsh 2000 p.14).

In het werk van Marx komt eveneens de notie naar voor dat sommige menselijke functies een centrale plaats innemen in een waardevol bestaan (zie de passage uit *Economische en filosofische manuscripten*, 1844, in Nussbaum, 2000b). De capabiliteitsbenadering is echter het nauwst verbonden met de visie betreffende levenskwaliteit van Aristoteles, waarin een faire verdeling van de mogelijkheid te functioneren centraal staat (Sen 1993b p.46). Het grote verschil met Sen is dat er in de Aristotelische visie slechts één lijst met functioneringen is waaraan een kwaliteitsvol bestaan moet voldoen. Nussbaum, 2003, sluit eerder bij de Aristotelisch visie aan en definieert een normatieve lijst met "centrale menselijke capabiliteiten". Het ontbreken van een dergelijke lijst bij Sen is een weerkerende bron van kritiek (Qizilbash 1996a en 1996b). Zie sectie 6 voor Sen's visie hierop.

In het kader van armoede-evaluatie kan de aandacht beperkt worden tot de deelverzameling van de cruciale capabiliteiten die gerelateerd zijn aan basis-behoeften⁶. Deze worden de basis-capabiliteiten genoemd (Sen 1980). Een van de mogelijke invalshoeken zou dan de identificatie kunnen zijn van minimaal acceptabele niveaus van deze basiscapabiliteiten.

Robeyns, 2000, p.9, stelt nog een ander soort capabiliteit voor: de fundamentele capabili-

⁴Volgens het UNDP omvat welzijn de volgende aspecten: beschikken over een inkomen, een lang en gezond leven, onderwijs, politieke vrijheid, gewaarborgde mensenrechten, een onvervuild milieu, kansen tot participatie (UNDP 1990, Deneulin 2002).

⁵Merk op dat deze lezing van Smith fel contrasteert met een engere, meer 'Ricardiaanse' visie (Walsh 2000 p.6) die winstmaximisatie ziet als de kern van Smiths betoog (Sen 1986 p.23).

⁶Wanneer we ze definiëren in termen van materiële goederen omvatten basisnoden voeding, onderdak, kleding, gezondheidszorg, . . . Deze komen ruwweg overeen met Adam Smiths *necessities* (Walsh 2000 p.14).

teiten. Deze omvatten meer fundamentele en geaggregeerde bekwaamheden, die cross-cultureel invariant zijn. Zij noemt als voorbeelden ruimtelijke leefomstandigheden, lichamelijke gezondheid en lichamelijke integriteit, kennis, sociale relaties, emotioneel en psychologisch welzijn, en stelt vast dat verscheidene empirische toepassingen dit concept reeds gebruiken.

Sen, 1993b, beschouwt welzijn slechts als één perspectief op de 'waarde' van iemands toestand. Een ander, deels onafhankelijk aspect is handelingsbekwaamheid (*agency*). Dit omvat de bekwaamheid om zelf objectieven te formuleren en te realiseren. Deze objectieven kunnen enerzijds bestaan uit het eigen welzijn en anderzijds uit een aantal andere zaken die men wil nastreven en die we engagement (*commitment*) kunnen noemen (Gore 1997 p.238). Een voorbeeld hiervan zou vrijwilligerswerk kunnen zijn. Handelingsbekwaamheid omvat dus duidelijk ook andere objectieven dan het eigen welzijn.

Zowel welzijn als handelingsbekwaamheid kunnen nu enerzijds beoordeeld worden op het niveau dat men werkelijk bereikt (*achievement*), maar ook op de mate waarin men over de vrijheid beschikt om bepaalde niveaus te bereiken indien men dit zou willen (*freedom to achieve*). Binnen het welzijnspectief staat het functioneringsniveau voor het *achievement* en wordt de *freedom to achieve* gemeten met behulp van de capabiliteit.

Bovenstaande dubbele tweedeling leidt tot een quaternaire opdeling van de waardevolle aspecten van iemands toestand (met telkens een voorbeeld tussen haakjes):

1. *well-being achievement* (de mate waarin men gevoed is)
2. *well-being freedom* (de mate waarin het tot de mogelijkheden behoort om meer te eten. Iemand die een hongerstaking houdt kan relatief gemakkelijk zijn voedselopname verhogen in tegenstelling tot de gemiddelde Biafraan eind jaren zestig)
3. *agency achievement* (de mate waarin men lid is van een aantal verenigingen)
4. *agency freedom* (de mate dat er persvrijheid is en men dus zijn mening kan ventileren mocht men daar de nood toe voelen)

3 Evolutie

De capabiliteitsbenadering kan beschouwd worden op drie verschillende niveaus (Robeyns 2000 p.3). Op het meest abstracte niveau is de capabiliteitsbenadering een denkkader waarbinnen diverse normatieve problematieken kunnen geëvalueerd worden zoals armoede, vrijheid, ongelijkheid, rechtvaardigheid. Dit kader levert de maatstaf voor de beoordeling van het welzijn en geeft de randvoorwaarden aan die dit beïnvloeden. Bovendien laat het toe kosten-baten en efficiency analyses uit te voeren, en kan het, aangevuld met een aggregatie-principe⁷, de basis vormen van een rechtvaardigheidstheorie (Robeyns 2000). Verder kan de capabiliteitsbenadering ook beschouwd worden als een impliciete kritiek op andere welvaartstheorieën. Tenslotte

⁷Een aggregatie-principe geeft aan hoe we onze maatstaf moeten combineren wanneer we meerdere individuen beschouwen.

kan ze ook beschouwd worden als een algemene formule waarmee, na vastlegging van een heel aantal open aspecten, een interpersoonlijke welvaartsaccounting kan worden uitgevoerd.

De capabiliteitsbenadering is anderzijds onvolledig, aangezien ze op zichzelf noch een complete waardetheorie is, noch in staat stelt substantieve oordelen te vellen. Als evaluatie-algoritme schiet ze dus tekort (Beitz 1986), wat trouwens volmondig beaamd wordt door Sen, 1993b, p.48. Dit nadeel op het concretere niveau is echter haar sterkte op een meer abstract niveau. Ze is immers zowel compatibel met verscheidene waardetheorieën, ze kan gebruikt worden met diverse relatieve gewichten voor de functioneringen en is verenigbaar met allerlei aggregatiemechanismen. Het is net deze veralgemeende toepasbaarheid die de sterkte uitmaakt van de meer algemene aanpak op het meest abstracte niveau (Sen 1993b p.47).

Sen's capabiliteitstheorie heeft met de jaren een hele evolutie doorgemaakt (Gore 1997 p.236). Gedurende de jaren tachtig deed zich een proces van specificatie voor, voornamelijk in drie richtingen. De informatiele basis (functioneringen en capabiliteiten) werd afgebakend, de ethische grondslagen (capabiliteiten als positieve vrijheid) werden uitgewerkt en de relevantie voor verschillende evaluatieve kaders (onder andere evaluaties van levensstandaard en gender-bias, naast armoede) werd besproken.

Tijdens de negentiger jaren deed zich eerder een verbreding voor (Sen 1993b). Zo werd het belang van preferenties in de evaluatie van keuzevrijheid weer erkend en werden mentale toestanden als de mate van geluk opgenomen als functioneringen. Voorts werden de ethische grondslagen verruimd van positieve vrijheid naar allerlei andere waardetheorieën. Sen breidde bovendien het bereik van de capabiliteitsbenadering uit van welzijnsevaluaties naar de evaluatie van vrijheid en rechtvaardigheid (Robeyns 2000 p.4), en bepleitte contextafhankelijkheid van de relevante lijst met capabiliteiten (Sen 1993b p.35).

4 Informatieele basis

Sen stelt nu voor om de capabiliteit (*capability*) te nemen als informatiele basis van elke welzijnsevaluatie. Ter vergelijking, binnen het utilitaristische raamwerk vormen *actuele* individuele nutsniveaus⁸ de informatiele basis. De informatiele basis waarvan de capabiliteitsbenadering gebruikt maakt, bestaat uit de volledige capabiliteit, de functioneringsniveaus en de individuele waardering van de verschillende dimensies (Sen 1993b p.31). Zij is dus veel rijker dan de informatiele basis van de nutsbenadering.

De evaluatie-ruimte dient volgens Sen, 1993b, p.32-33, geconstrueerd te worden in een getrapte procedure: eerst dienen de dimensies bepaald te worden die zullen opgenomen worden in de welzijnsevaluatie, vervolgens dient de relatieve waarde van elke dimensie bepaald te worden. Het is niet duidelijk wat er in de tweede stap bedoeld wordt: een technische procedure om de individuele waarderingen te aggregeren, dan wel iets anders. De onduidelijkheden in deze context worden dan ook veelvuldig gesignaleerd (Qizilbash 1996a en 1996b).

Sen rechtvaardigt deze getrapte procedure en zijn nadruk op informatiele basis met vol-

⁸Gedefinieerd als geluk of bevrediging van verlangens of noden.

gende argumenten (zie ook Gore, 1997):

1. de selectie van te evalueren objecten is een evaluatie-oefening op zich, en komt logisch voor de evaluatie van hun relatief belang. (Sen 1993b p.32);
2. evaluatieve meningsverschillen behelzen dikwijls de keuze van te evalueren objecten;
3. het is soms verhelderend om verschillende ethische principes te analyseren in functie van de informatie waarop hun waarde-oordelen gebaseerd zijn (Sen 1979b p.115).

Dit laatste kan best verduidelijkt worden aan de hand van de informatie die niet toelaatbaar is binnen een utilitaristisch denkkader bij de vergelijking van twee toestanden x en y (Sen 1979b p.116):

1. de manier waarop deze toestanden tot stand kwamen;
2. informatie over toestand z ;
3. andere informatie dan de individuele welvaart⁹ van de betrokken individuen;
4. alle informatie van personen die indifferent zijn tussen x en y ;
5. informatie over de welvaartsniveaus. Enkel informatie over de welvaartsverschillen tussen x en y zijn toegelaten.

Zie verder ook D'Aspremont en Gevers, 1977, die formeel utilitarisme en leximin¹⁰ vergelijken aan de hand van hun informationele basis.

5 Ontbreken van *social goods*

De capabiliteitsbenadering kan beschouwd worden als ontstaan op de grens tussen economie en filosofie (Gasper 2002). De geringe inbreng van de sociologie, de antropologie en in mindere mate de psychologie verklaart misschien de conceptualisering van vrijheid als keuze en een onvoldoende nadruk op de rol van het sociale. Sen incorporeert op diverse wijzen het sociale in zijn benadering (Gore 1997 p.242)

1. functioneringen kunnen betrekking hebben op sociale relaties;
2. de wijze waarop goederen omgezet worden in functioneringsniveaus hangt mede af van sociale factoren en kan verschillen naargelang de sociale groep waartoe men behoort;

⁹Dus ook geen informatie over de identiteit van de betrokkene: omwisselen van twee individuen mag geen invloed hebben op de rangschikking van de toestanden.

¹⁰Een lexicografische ordening van twee *vectoren* vergelijkt beider eerste elementen, wanneer deze identiek zijn worden de tweede elementen onderling vergeleken, enzovoort. Een leximin (lexicale maximin) van twee *verzamelingen* is een lexicografische ordening van de overeenkomstige van klein naar groot gerangschikte vectoren, dit wil zeggen dat de kleinste elementen uit beide verzamelingen worden vergeleken, bij gelijkheid vervolgens de op een na laagste elementen, enzovoort (Fishburn 1974).

3. niet alleen preferenties, maar ook normen worden aanvaard als maatstaf om functioneringen te evalueren;
4. niet alleen eigenbelang, maar ook altruïstische beschouwingen beïnvloeden het welzijn.

Ondanks deze kenmerken is de capabiliteitstheorie toch fundamenteel individualistisch omdat haar informationele basis exclusief bestaat uit eigenschappen van individuen¹¹ en dus ook *irreducibly social goods* niet toelaat voor welzijnsevaluatie.

Irreducibly social goods zijn waardevolle dingen die niet reduceerbaar zijn tot handelingen, keuzes of andere eigenschappen van individuen. Voorbeelden hiervan zijn de taalcodes waarop individuele taalhandelingen gebaseerd zijn en meer in het algemeen cultuur begrepen als gemeenschappelijke praktijken, instellingen en inzichten (Taylor 1990). Gore, 1997, breidt deze notie uit tot volgende eigenschappen van de institutionele context die samen menselijk handelen zowel inperken als mogelijk maken:

- morele normen (Deze definiëren de legitimiteit van acties en eventuele sancties bij transgressies);
- interpretatieve schemata en vertoogstijlen (Deze laten toe de betekenis van handelingen te kaderen en te evalueren);
- bestuursmodi (Deze definiëren machtsrelaties).

Aangezien deze *irreducibly social goods* niet tot de informationele basis horen in Sen's capabiliteitsraamwerk, worden zij dus hoogstens als instrumenteel waardevol beschouwd.

Hoewel het ontbreken van *irreducibly social goods* in de informationele basis geen gevolgen heeft voor de evaluatie van ongelijkheden tussen individuen in een mono-culturele context of voor de evaluatie van de basis functioneringen nodig om te overleven, bemoeilijkt deze lacune toch temporele of cultuurvergelijkende evaluaties. Bovendien wordt ook de toepassing van de capabiliteitsbenadering op rechtvaardigheidsvraagstukken problematisch aangezien cultureel en symbolisch onrecht net ingebed is bovenvermelde interpretatieve schemata (Gore 1997 p.247).

6 De 'bewuste openheid' leidt tot diametrale interpretaties

In tegenstelling tot wat Sugden, 1993, p.1952, beweert, distantieert Sen zich van een sterk Aristotelisch concept¹² van de menselijke natuur. Nussbaum's kritiek dat hij niet radicaal genoeg is (omdat hij geen normatieve lijst met functioneringen voorstelt) (Nussbaum 1988 176p.) pareert Sen door te zeggen dat deze onvolledigheid net bewust is: ze laat immers de nodige ruimte voor het bereiken van een beredeneerde consensus (Sen 1993a p.47).

Sen's 'bewuste openheid' van de capabiliteitsbenadering zorgt voor zeer uiteenlopende interpretaties. Enerzijds wordt Sen's voorzet naar een beredeneerde consensus (*reasoned agreement*

¹¹Ter illustratie: "...the effect of 'other-regarding' concerns of ones well-being has to operate *through* some feature of the person's own being" (Sen 1993b p.36).

¹²Hierbij wordt 'objectief' normatief vastgelegd wat de relevante functioneringen zijn.

- 1993a, p.48) geïnterpreteerd als onvermijdelijk leidend tot een radicale basisdemocratie (Hamilton 1999). Anderzijds laat het ook de mogelijkheid open dat de functioneringsruimte en het relatieve belang dat aan elk van haar dimensies wordt toegekend, op Aristotelische wijze paternalistisch wordt opgelegd, hetgeen sommigen als onvermijdelijk beschouwen (Deneulin 2002).

6.1 Ware belangen

Hamilton, 1999, toont aan hoe Sen's capabiliteitsbenadering een theorie der ware belangen (*true interests*) incorporeert. Een theorie van de ware belangen vertrekt van iemands belang in plaats van haar preferenties en verlangens, bij de evaluatie van levenskwaliteit. Het begrip belang wordt in de filosofie gebruikt als middelpunt tussen verlangens en (rationele) idealen. Door een soort van constante zelf-reflectie, waarbij de eigen preferenties en standpunten getoetst worden aan een extern perspectief, leert men zijn ware belangen kennen. De extra kennis aangebracht door anderen laat toe om de eigen initiële belangen, preferenties en assumpties te herbekijken.

Sen, 1993b, p.48, motiveert de onvolledigheid van zijn capabiliteitsbenadering met de vaststelling dat overeenstemming over de aard van de evaluatieve ruimte niet veronderstelt dat er overeenstemming is over haar concrete afbakening. Op dezelfde manier impliceert consensus over de relevante functioneringen niet dat hun relatief gewicht gekend is en unaniem gesteund wordt. Sen laat de manier waarop deze parameters gefixeerd worden open, maar wijst zelf in de richting van een beredeneerde consensus (*reasoned agreement*). Hierbij worden positioneel objectieve standpunten (iedereen komt vanuit diezelfde positie tot dezelfde bevinding), die eventueel objectieve illusies¹³ kunnen zijn, door een trans-positionele afweging getoetst (Sen 1993a).

Zelf-evaluatie bestaat nu uit ieders waardering van zijn levenskwaliteit in vergelijking met die van anderen, waarbij verantwoord moet worden waarom men er bepaalde opinies op na houdt en waarom men bepaalde waarden koestert (Sen 1985 p.32). Met andere woorden, de eigen waarden en preferenties worden hierbij getoetst aan een extern perspectief. Wanneer evaluatieve deliberatie niet tot een oplossing komt, moet het publieke debat uitsluitel brengen (Sen 1995).

Sen's capabiliteitsbenadering vertoont dus alle karakteristieken van een 'ware belangen'-theorie: de nadruk op zowel interne als externe evaluatie inclusief een mogelijke 'objectieve illusie' in combinatie met een focus op autonomie. Hij laat echter na zijn theorie in dit licht te verwoorden, omdat dit tot sterke politieke conclusies zou leiden. Teneinde welzijnsevaluatie door beredeneerde consensus mogelijk te maken, zou een radicale democratizing van zowel de economie en het maatschappelijk middenveld (*civil society*) als de politieke sfeer nodig zijn. Bovendien moet de economie, al dan niet met markt-conforme middelen, gestuurd worden in de richting van andere doelen dan winstmaximatie, om er zeker van te zijn dat iedereen voldoende middelen heeft om een degelijke capabiliteit te hebben (Hamilton 1999).

¹³Dit zijn algemeen aanvaarde, coherente overtuigingen die fout blijken te zijn wanneer extra informatie beschikbaar wordt.

6.2 Paternalisme

Aan de andere kant van het interpretatiespectrum argumenteert Deneulin, 2002, dat de capabiliteitsbenadering onvermijdelijk paternalistisch en perfectionistisch¹⁴ moet zijn, ondanks Sen's bekommernis voor individuele vrijheid¹⁵, of toch in elk geval de praktische implementatie ervan in het kader van ontwikkelingsbeleid. Inderdaad, vroeg of laat vergt implementatie de concrete invulling van de functioneringen, want zonder goed gedefinieerde evaluatie-ruimte valt er immers niets te evalueren (Deneulin 2002 p.501, Qizilbash 1996a en 1996b, Sugden 1993, Srinivasan 1994). Sen's capabiliteitsbenadering laat toe dat elke stellingname over levenskwaliteit verborgen blijft tot op het moment van de implementatie. Op dat moment zullen dan ad hoc de wegingscoëfficiënten vastgelegd worden door de evaluator.

Bovendien leiden data-beperkingen ertoe dat het onmogelijk is om capabiliteiten te evalueren. Hoe moeten we een onderscheid maken tussen vrije wil en geïnternaliseerde overtuiging of sociale druk, wanneer iemand verzaakt aan de geboden mogelijkheden? We moeten ons in de praktijk dan maar tevreden stellen met de evaluatie van functioneringsniveaus (Deneulin 2002 p.502). Een spijtig gevolg hiervan is dat de vrijheidscomponent van de evaluatie verloren gaat.

Een bijkomend probleem is dat eender welk beleid, of het nu geïmplementeerd wordt via verboden dan wel via een veranderde incentieven-structuur, noodzakelijk een zekere graad van paternalisme inhoudt, aangezien het net de bedoeling is een gedragsverandering te induceren en dus ieders vrijheid te beperken (Deneulin 2002 p.502). Wanneer democratische principes de ultieme bron van morele autoriteit zijn, duiken nieuwe problemen op. Louter analyseren van beleidsdoelen in termen van uitkomsten van het publieke debat roept op zich nieuwe vragen op. Een voorbeeld betreft de legitimiteit van beslissingen. Zijn deze legitiem omdat ze het resultaat zijn van een democratisch beslissingsproces of net omdat ze bijdragen tot een verhoging van ieders levenskwaliteit (Deneulin 2002 p.503)?

De vaststelling dat de huidige data-bronnen ontoereikend zijn om een bepaalde methode te implementeren, discrediteert die methode niet, maar betekent mijn inziens eerder een oproep tot betere data-vergaring. Een onderdeel daarvan zou dan, bij gebrek aan publiek debat, een peiling kunnen zijn naar het relatief belang dat individuen toekennen aan de verschillende functioneringen.

7 Vrijheid als onafhankelijke factor

In de politieke filosofie wordt soms een onderscheid gemaakt tussen negatieve vrijheid (de afwezigheid van belemmeringen) en positieve vrijheid (in staat zijn bepaalde keuzes te maken). Deze dichotomie die theoretisch beargumenteerd werd door Berlin, 1958, wordt opgelost door

¹⁴Perfectionisme beschouwt sommige menselijke activiteiten en of toestanden, zoals in goede gezondheid verkeren, artistiek creatief zijn, kennis vergaren, . . . , als objectief intrinsiek waardevol. Het is dan ook de doctrine die levenskwaliteit gelijkstelt met de mate waarin deze activiteiten ontplooid worden. Een theorie wordt paternalistisch genoemd indien ze geen ruimte laat voor individuele vrijheid.

¹⁵Door enerzijds de nadruk te leggen op capabiliteiten en niet op functioneringsniveaus en anderzijds door Sen's "bewuste onvolledigheid" die ruimte laat om tot een "beredeneerde consensus" te komen.

MacCallum's, 1967, conceptie van vrijheid als een triadische relatie tussen een *actor* die al dan niet *belemmerd* wordt om een *actie* uit te voeren. Het relatief vage onderscheid tussen beide vrijheids-opvattingen dat MacCallum's synthese heeft overleefd dient nu meer op de mate waarin met *belemmeringen* en *acties* enger of breder interpreteert aan te duiden. Hierbij kan gerust gesteld worden dat Sen een positief vrijheidsbegrip hanteert (Carter 1996).

Als eerste kritiek dient opgemerkt te worden dat het begrip vrijheid een ambiguë status heeft in Sen's werk (Sugden 1993, p.1951). Enerzijds stelt hij dat positieve vrijheid op zichzelf een goed is (i.e. dimensie van welzijn is), maar dan zou het opgenomen moeten zijn als een van de functioneringen. Anderzijds wordt het een van de maatstaven van welzijn genoemd (namelijk een maat voor de grootte van de capabiliteit). Qizilbash, 1996a en 1996b, merkt bovendien op dat er niet voldoende aandacht is voor de manier waarop deze positieve vrijheid tot stand komt. Deze conceptuele problemen worden trouwens door Sen, 1993b, p.40, onderkend. Verdere kritische analyse toont echter dieper liggende problemen aan in verband met het begrip positieve vrijheid zoals het gehanteerd wordt door Sen.

Carter, 1996, stelt allereerst Sen's preferentie-gebaseerde manier waarop vrijheid beoordeeld wordt in vraag. Hierbij wordt iemands vrijheid afgemeten door de mate waarin zijn voorkeuren meer vervuld zijn. Een eerste argument contra is de observatie dat een preferentie-gebaseerde vrijheidsmaat (V_P) per definitie slechts (een deel van) de instrumentele waarde meet. Wanneer we aan vrijheid ook een intrinsieke waarde toekennen (zoals Sen zelf, 1988, p.290) bovenop een instrumentele, dan moeten we deze intrinsieke waarde ook meerekenen¹⁶. Arrow, 1994, bijvoorbeeld, stelt voor om de verwachte waarde van de pay-off te gebruiken als vrijheids- of flexibiliteitsmaat van een verzameling mogelijkheden. Zonder referentie naar preferenties blijft dus alleen maar de schaal waarin de functionering is uitgedrukt, over als maat voor de intrinsieke waarde van vrijheid. Een tweede argument tegen een preferentie-gebaseerde vrijheidsmaat V_P , zijn de tegen-intuïtieve resultaten die een dergelijk kader oplevert. Adaptieve preferenties zijn hiervan een voorbeeld: door zich neer te leggen bij een situatie zou iemands vrijheid (gemeten als V_P) vergroten (of toch minstens niet verkleinen), terwijl een "gezond verstand" definitie van vrijheid gebaseerd zou zijn op de "objectieve" kenmerken van een situatie en dus constant zou blijven bij veranderende preferenties. Sen gebruikt een gelijkaardig argument om inconsistenties binnen het welfarisme aan te tonen (Sen 1985 p.191).

Het onderscheid tussen *well-being freedom* en *agency freedom* dat Sen maakt (zie sectie 2) is bovendien irrelevant, voor de intrinsieke waarde van vrijheid, aangezien dit onderscheid duidt op een instrumenteel verschil tussen beide soorten vrijheid.

Sen, 1991, maakt tenslotte ook een onderscheid tussen controle-vrijheid (*control freedom*) en effectieve vrijheid (*effective freedom*). Deze laatste vrijheid is dan de mate waarin mijn objectieven gerealiseerd worden, waarbij de actor niet gespecificeerd wordt. Bij controle-vrijheid dient de persoon zelf de actor te zijn. Carter, 1996, p.18, argumenteert overtuigend dat effectieve

¹⁶Ook wanneer we enkel instrumentele waarde toekennen aan vrijheid, zullen we in situaties van onzekerheid, waarbij we geen verdeling kunnen of willen postuleren over alle mogelijke opties, een maat voor vrijheid moeten gebruiken die los staat van voorkeuren (Carter 1996 p.7-8). De motivatie is hier echter helemaal anders: een preferentie-gebaseerde vrijheidsmaat is in dit geval niet berekenbaar.

vrijheid staat of valt met een preferentie-gebaseerde vrijheidswaardering. Zonder te verwijzen naar mijn preferenties is er immers geen maatstaf waarmee we kunnen beoordelen of mijn objectieven door derden vervuld worden. Met andere woorden, de enig mogelijke maatstaf voor effectieve vrijheid beoordeelt louter een instrumenteel aspect van vrijheid.

Tenslotte zal nu aangetoond worden dat het gebruik van de grootte van de capabiliteit als vrijheidsmaatstaf niet consistent is met een opvatting waarbij aan vrijheid een intrinsieke waarde wordt toegekend. Sen definieert functioneringen teneinde interpersoonlijke welzijnsvergelijkingen mogelijk te maken. Om interpersoonlijke vergelijkingen mogelijk te maken, moeten de functioneringen grof genoeg gedefinieerd zijn, en dus komen er met één functioneringsniveau veel werkelijke toestanden overeen. Indien vrijheid een intrinsieke waarde heeft, moet een maatstaf hiervoor ook de keuze tussen deze verschillende werkelijke toestanden binnen hetzelfde functioneringsniveau in rekening brengen. De grootte van de capabiliteit houdt hier echter geen rekening mee en kan dus nooit de (volledige) intrinsieke waarde van vrijheid weergeven.

8 Kritieken

De prijs voor Sen's 'bewuste openheid', waardoor betekenis, de inhoud en de voorwaarden tot menselijke ontwikkeling niet substantief worden opgevuld, is een aantal theoretische lacunes (Gasper 2002):

- de begrippen functionering en capabiliteit blijven soms onduidelijk;
- de concepten welzijn en handelingsbekwaamheid zijn problematisch en delen sommige zwaktes met utilitaire psychologie;
- de conceptie van persoonlijkheid is onvolledig;
- het begrip vrijheid wordt gereduceerd tot het scala van opties.

Capabiliteit kan ten eerste in de alledaagse, substantieve betekenis van bekwaamheid, deskundigheid, talent, . . . gebruikt worden. Deze zullen we aanduiden met de term *S*-capabiliteit. Sen gebruikt een meer abstract capabiliteitsbegrip dat hij definieert als de verzameling levenspaden die bereikbaar zijn voor een individu. Dit zal verder aangeduid worden door *O*-capabiliteit. Een derde capabiliteitsnotie wordt gegeven door Nussbaum's basis-capabiliteiten (Nussbaum 2000a). Deze potentiële of *P*-capabiliteiten kunnen best omschreven worden als aanleg. Door voldoende training/opvoeding kunnen hieruit *S*-capabiliteiten voortkomen. Het door mekaar gebruiken van *S*- en *O*-capabiliteit leidt tot verwarring (zie Gasper, 2002, voor voorbeelden).

Ook het begrip functionering wordt meerduldig gebruikt. Het kan zowel slaan op een bereikte toestand (geen malaria hebben), een bewuste actie (Lariam innemen), processen intern aan het lichaam (de assimilatie van de chemicaliën) of activiteiten voortvloeiend uit de bereikte toestand (een langer en of meer vruchtbaar leven dankzij het niet besmet zijn). Bovendien wordt soms nut tot de functioneringen gerekend, en omvat de functioneringsruimte alle tijdsperiodes.

De meerduidigheid van beide begrippen (functionering en capaciteit) leidt soms zelfs tot een begripsvervaging tussen beide. Desondanks is het contrast tussen beide cruciaal in een liberale filosofie, waarin mensen enerzijds recht hebben op bepaalde mogelijkheden waaruit ze vervolgens autonoom een keuze maken (Gasper 2002).

Het concept handelingsbekwaamheid (*agency*) heeft bij Sen geen andere functie dan aan te duiden dat mensen niet enkel eigen nut als drijfveer hebben. Handelingsbekwaamheid vereist onder andere volgende *S*-capabiliteiten: interageren met anderen, zich doelen kunnen vooropstellen en ernaar handelen, afweging kunnen maken tussen verschillende, mogelijk conflicterende waarden, . . . (Gasper 2002).

Sen vertrekt van een summierere persoonlijkheidstheorie, waarbij alleen sympathie en engagement (*commitment*) vermeld worden als mentale toestanden. Bovendien is sympathie zodanig gedefinieerd dat gevallen waarbij men bezorgdheid vertoont voor anderen maar er niet direct voordeel of hinder van ondervindt, er niet inbegrepen zijn. Alsof er slechts een eenheid is waarmee gevoelens gemeten kunnen worden, namelijk nut. Deze onderontwikkelde persoonlijkheidstheorie leidt er bovendien toe dat het concept welzijn niet voldoende uitgewerkt is. Zo wordt er geen onderscheid gemaakt tussen genot en (verschillende soorten) geluk (zie bijvoorbeeld Giri, 2000, die blijheid (*feeling happy*) contrasteert met geluk (*being happy*), waarbij het eerste een voorbijgaande toestand is terwijl het laatste een redelijk stabiele respons is op de levensomstandigheden). In Sen's visie bestaat welzijn uit de vervulling van die doelen waar iemand *redelijkerwijs* waarde aan hecht. Wat nu als iemands 'waarden' niet rationeel of misplaatst zijn? Moet een welzijnstheorie bovendien niet (eerst) empirisch nagaan wat welzijn teweegbrengt (Gasper 2002)?

Het beeld van de mens dat naar voor komt bij Sen is ook duidelijk onder-gesocialiseerd. Hierbij heeft 'behoren tot een gemeenschap' enkel instrumentele waarde (zie sectie 5): elk relationeel proces wordt enkel beoordeeld op de impact die het heeft op iemands verzameling opties. De fundamentele menselijke interactie schijnt te verlopen via het marktmechanisme. Sen, 2000, p.33, onderkent diverse marktvalingen, maar de essentiële kritiek blijft dat sociale relaties, gereduceerd tot marktrelaties, een schraal beeld opleveren.

Sen's concipiëring van het begrip positieve vrijheid (de *O*-capaciteit) kan nog het best omschreven worden als het scala van (gewaardeerde) opties (*range of (valued) choice*) (Gasper 2002). In dit verband kunnen de volgende bemerkingen geformuleerd worden.

Bepaalde *S*-capabiliteiten, zoals gezondheid en scholing horen in dit schema een speciaal statuut te hebben. Alvorens Sen's concept van vrijheid zin heeft, moet het individu in staat zijn haar opties te vatten, erover te reflecteren, eventuele trade-offs te formuleren, een keuze te maken en ernaar te handelen. De vaardigheden die in de eerste plaats vereist zijn om een bewuste keuze mogelijk te maken, worden bij Sen's behandeling van handelingsbekwaamheid onderbelicht. Bovendien erkent een *O*-capaciteitsvisie op vrijheid het speciale karakter van *S*-capabiliteiten, zoals gezondheid en scholing niet. De conceptie van vrijheid als *O*-capaciteit laat immers een trade-off toe tussen elke functionering (dimensie omvat in de capaciteit). Het punt is nu dat vrijheid-als-keuzescale een aantal vaardigheden vooronderstelt. Deze vaardighe-

den kunnen dus niet het voorwerp van enige trade-off uitmaken binnen dit concept, aangezien vrijheid-als-keuzescale zonder deze vaardigheden inhoudsloos is.

Rekening houdend met al deze bedenkingen, kan Sen's capabiliteitsbenadering misschien best gezien worden als een raamwerk voor beleidsevaluatie in plaats van een substantieve welzijnstheorie. De duidelijk positieve eigenschappen van de capabiliteitsbenadering zijn hierbij de nadruk op een welzijnsmaatstaf die verder gaat dan inkomen en de nadruk op het recht op het maken van persoonlijke keuzes.

9 Kanttekeningen bij de praktische toepassing

De toepasbaarheid van Sens capabiliteitsbenadering wordt dikwijls in vraag gesteld (zie onder andere Sugden 1993, Rawls 1999). Robeyns, 2006, weerlegt deze twijfel deels door een aantal recente toepassingen op te lijsten. Hierbij dienen echter enkele kanttekeningen geplaatst te worden. Ten eerste gebruikt geen enkele studie capabiliteiten, maar bereikte functioneringsniveaus. Strikt genomen zijn dit dus geen toepassingen van de capabiliteitsbenadering. Bovendien maken vrijwel alle toepassingen gebruik van bestaande datasets, resulterend uit bevragingen die niet ontworpen zijn om functioneringen te meten. De vraagtekens bij de praktische relevantie zijn dus nog niet volledig weggenomen.

9.1 Oriënterende beschouwingen

De vraag stelt zich nu hoe de capabiliteitsbenadering vertaald kan worden naar een praktisch werkbaar instrument voor welzijnsvergelijkingen en beleidsevaluatie. Robeyns, 2006, noemt hierbij drie aspecten waarover een beslissing genomen moet worden alvorens de capabiliteitsbenadering aangewend kan worden.

Ten eerste moet er uitgemaakt worden of capabiliteit dan wel functioneringsniveaus beschouwd worden. Voor capabiliteit pleit haar liberale aard en haar compatibiliteit met het zogenaamd gelijke kansen principe (*luck egalitarianism*): ieder heeft recht op dezelfde mogelijkheden, maar blijft uiteindelijk verantwoordelijk voor de gemaakte keuzes. Informatie-beperkingen kunnen er voor zorgen dat functioneringsniveaus de enige werkbare opties zijn. Bovendien kiezen de meeste mensen toch voor de optie die algemeen als beste wordt beschouwd en zijn bijvoorbeeld hongerstakers verwaarloosbare outliers. De *individuele* capabiliteit kan ook een overschatting geven van de reële opties, zoals wanneer slechts een van beide partners een tijdrovende maar goed verdienende job kan hebben, terwijl de andere noodgedwongen zorgtaken op zich neemt. Deze argumenten wegen mijns inziens niet op tegen de mogelijke perverse effecten die het gebruiken van functioneringsniveaus als welzijnsmaatstaf met zich meebrengt (zie subsectie 9.2).

Ten tweede moeten de relevante functioneringen¹⁷ gekozen worden. Een eerste optie kan erin bestaan te vertrekken van een vaste lijst met de relevante functioneringen, zoals Nussbaum's "centrale menselijke capabiliteiten" (Nussbaum 2003). In de praktijk zullen echter overwegingen

¹⁷In sectie 2 werden functioneringen gedefinieerd als de dimensies waarover de capabiliteit gedefinieerd is.

als haalbaarheid, spaarzaamheid en beschikbaarheid van gegevens eveneens een cruciale rol spelen bij de keuze van functioneringen. Robeyns, 2003, stelt procedurele criteria voor waarop de keuze van functioneringen gebaseerd zou moeten zijn. Deze omvatten expliciete formulering, methodologische rechtvaardiging en volledigheid. De identificatie van relevante functioneringen kan ook data-gedreven gebeuren door middel van bijvoorbeeld factoranalyse¹⁸.

Ten derde moet een aggregatie-niveau gespecificeerd worden. Het gaat hierbij zowel om intra- als interpersoonlijke aggregatie. Bij intrapersoonlijke aggregatie wordt het aantal dimensies gereduceerd (eventueel tot 1 index) door functioneringen te sommeren, eventueel na weging. Wanneer twee groepen vergeleken moeten worden zal ook interpersoonlijk geaggregeerd moeten worden. De gewichten die bij de aggregatie van functioneringen tot een welzijnsindex gebruikt worden, kunnen door de evaluator vastgelegd en verantwoord zijn, ze kunnen afgeleid worden uit de variantie waarmee een functionering gemeten wordt of ze kunnen door een *social choice* procedure vastgelegd worden¹⁹.

9.2 Functioneringsniveaus als welzijnsmaatstaf

Het gebruiken van bereikte functioneringsniveaus als welzijnsmaatstaf in combinatie met een egalitaristische verdeling leidt tot tegen-intuïtieve en perverse effecten. Mensen die zich vrijwillig op een sub-optimaal (geaggregeerd) functioneringsniveau bevinden, zouden onterecht inkomenstransfers kunnen verkrijgen. Beschouw bijvoorbeeld de functionering mobiliteit. Het is plausibel dat de mobiliteit gegenereerd door autobezit onafhankelijk is van het type auto, en dus als een functioneringsniveau beschouwd zal worden in termen van een welzijns-evaluatie à la Sen. Beschouw nu een persoon (A) met een relatief klein inkomen die rijdt met een Fiat Panda en voorts gemiddeld scoort in de andere welzijnsdimensies. Persoon B daarentegen heeft een hoger inkomen, maar kiest ervoor om met een Ferrari rond te rijden, waardoor hij voor de rest lagere functioneringsniveaus haalt. Er zijn dus (zeer plausibele) wegingsschemas mogelijk waarbij persoon A een hoger geaggregeerd functioneringsniveau bereikt dan persoon B . Een egalitaristische politiek gebaseerd op geobserveerde functioneringsniveaus zou dan ook (inkomens)transfers van persoon A naar persoon B voorschrijven, terwijl een subsidieschema voor Ferrari-bezitters waarschijnlijk niet door de meerderheid van de bevolking gesteund zou worden.

9.3 Naar een werkbaar schema

Voorafgaand aan een capabiliteitsurvey dienen dus relevante functioneringen en functioneringsniveaus en hun relatief gewicht bepaald te worden.

In de eerste stap moeten de functioneringen geïdentificeerd worden. Dit zou op verschillende manieren kunnen gebeuren. Een van de mogelijkheden is het uitvoeren van diepte-interviews van een aantal personen uit de beschouwde populatie of doelgroep. Individuele selectie kan

¹⁸Voorbeelden hiervan zijn Schokkaert en Van Ootegem, 1990, Delhousse 1995 en Nolan en Whelan 1996.

¹⁹Dit strookt met Sen's beredeneerde consensus uit sectie 6.

gebeuren aan de hand van *theoretische sampling*, waarbij het niet de bedoeling is een representatief staal te bekomen, maar een steekproef waarin alle mogelijkheden voorkomen. Een andere manier is het organiseren van focusgroepen. Deze worden verondersteld een *social* of *public choice* procedure te emuleren, waaruit een *reasoned agreement* over de verschillende functioneringen moet voortkomen. De sleutelfiguren uit de focusgroepen worden immers verondersteld ook een belangrijke of zelfs leidende rol te vervullen in zulk een (hypothetisch) publiek debat. Een laatste mogelijkheid waar ik aan denk is gebruik te maken van multidimensionale schaling (*MDS*) (Borg en Groenen 1997). Hierbij wordt aan een (relatief klein, maar wel representatief) staal van proefpersonen gevraagd om een aantal items / handelingen te rangschikken in termen van hun bijdrage tot het welzijn. *MDS* is een statistische techniek die toelaat vervolgens de functioneringen te identificeren.

In een tweede stap worden de verschillende niveaus binnen een functionering en het relatieve gewicht dat aan elke functionering moet toegekend worden om tot één enkele of een laag-dimensionele welzijnsmaat te komen. Als geschikte instrument hiervoor zie weer bovengenoemde focusgroepen. Een voordeel hiervan zou zijn dat de twee, conceptueel gescheiden, stappen gelijktijdig uitgevoerd kunnen worden. Een kwantitatieve mogelijkheid zou een expliciete bevraging kunnen zijn bij een representatief staal van de bevolking.

Een mijns inziens interessante oefening zou zijn om deze preliminaire fase in *mixed mode* uit te voeren, wat zou toelaten de kwalitatieve methodologie (diepte-interviews en focusgroepen) te vergelijken met de kwantitatieve aanpak (*MDS* en survey).

10 Conclusie

In dit overzicht werd Sen's capabiliteiten methode geschetst en kort gekaderd binnen de bestaande welzijnsparadigmas binnen de sociale wetenschappen. De functionering kwam hierbij naar voor als elk aspect van iemands bestaan dat relevant is voor zijn/haar welzijn en de iemands capabiliteit als de verzameling functioneringsniveaus die iemand kan bereiken. Sen legt de relevante functioneringen niet vast, maar pleit er voor dat dit zou gebeuren door middel van een beredeneerde consensus. De kritieken op de capabiliteiten benadering kunnen als volgt samengevat worden: onvoldoende nadruk op de rol van het sociale, een enge definitie van vrijheid als louter het hebben van een aantal opties, een problematische concipiëring van welzijn en handelingsbekwaamheid. Tenslotte werd ook gewezen op eventuele moeilijkheden bij het toepassen van Sen's capabiliteiten methode.

References

- [1] Arrow, K.J., 1994, *A note on freedom and flexibility*, Technical Report **61**, Stanford Institute for Theoretical Economics.
- [2] Arrow, K.J., 1999, Amartya K. Sen's contributions to the study of social welfare, *Scandinavian Journal of Economics*, **101**(2), 163-172.

- [3] Atkinson, A.B., 1999, The contributions of Amartya Sen to welfare economics, *Scandinavian Journal of Economics*, **101**(2), 173-190.
- [4] Beitz, C.R., 1986, Amartya Sen's resources, values and development, *Economics and Philosophy*, **2**, 282-291.
- [5] Berlin, I., 1958, *Two Concepts of Liberty*, Clarendon Press.
- [6] Borg, I., Groenen, P.J.F., 2005, *Modern Multidimensional Scaling: Theory and Applications*, Springer Series in Statistics.
- [7] Carter, I., 1996, "The concept of freedom in the work of Amartya Sen, *Notizie di Politeia*, **12**(43/44), 7-22.
- [8] D'Aspremont, C. en L. Gevers, 1977, Equity and the informational basis of collective choice, *Review of Economic Studies*, **44**(2), 199-209.
- [9] Delhaussse, B., 1995, Working but Poor: A Reassessment, *LIS Working Paper Series*, **125**, pp.12.
- [10] Deneulin, S., 2002, Perfectionism, paternalism and liberalism in Sen and Nussbaum's capability approach, *Review of Political Economy*, **14**(4), 497-518.
- [11] Dworkin, R., 2000, *Sovereign Virtue*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- [12] Fishburn, P.C., 1974, Lexicographic orders, utilities and decision rules: a survey, *Management Science*, **20**(11), *Theory Series*, 1442-1471.
- [13] Gasper, D., 2002, Is Sen's capability approach an adequate basis for considering human development?, *Review of Political Economy*, **14**(4), 435-461.
- [14] Giri, A.K., 2000, Rethinking human well-being: a dialogue with Amartya Sen, *Journal of International Development*, **12**(7), 1003-1018.
- [15] Gore, C., 1997, Irreducibly social goods and the informational basis of Amartya Sen's capability approach, *Journal of International Development*, **9**(2), 235-250.
- [16] Hamilton, L., 1999, A theory of true interest in the work of Amartya Sen, *Government and Opposition*, **34**(4), 516-546.
- [17] MacCallum, G.C., 1967, Negative and positive freedom, *Philosophical Review*, **76**(3), 312-334.
- [18] Nolan, B., Whelan, C.T., 1996, The Relationship between Income and Deprivation: A Dynamic Perspective, *Revue économique*, **47**(3), p.709-717.
- [19] Nussbaum, M.C., 1988, Nature, function and capability: Aristotle on political distribution, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, Supplementary Volume, 145-184.

- [20] Nussbaum, M., 2000a, Women's capabilities and social justice, *Journal of Human Development*, **1**(2), 219-247.
- [21] Nussbaum, M., 2000b, *Women and Human Development*, Cambridge University Press.
- [22] Nussbaum, M., 2003, Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice, *Feminist Economics*, **9**(2-3), 33-59.
- [23] Nussbaum, M.C. en A. Sen, 1993, *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford.
- [24] Pressman, S. en G. Summerfield, 2000, The economic contributions of Amartya Sen, *Review of Political Economy*, **12**(1), 89-113. (DOI: 10.1080/095382500106830)
- [25] Putnam, H., 1993, Objectivity of the science-ethics distinction, in M. Nussbaum en A.K. Sen (red.), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, 143-157.
- [26] Qizilbash, M., 1996a, Capabilities, well-being and human development: a survey, *Journal of Development Studies*, **33**(2), 143-162.
- [27] Qizilbash, M., 1996b, Ethical development, *World Development*, **24**(7), 1209-1221.
- [28] Rawls, J., 1971, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- [29] Rawls, J., 1999, *The Law of Peoples*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- [30] Robeyns, I., 2000, *An unworkable idea or a promising alternative? Sen's capability approach re-examined*, Discussion paper **00.30**, Center for Economic Studies, University of Leuven.
- [31] Robeyns, I., 2003, Sen's capability approach and gender inequality: selecting relevant capabilities, *Feminist Economics*, **9**(2-3), 61-92.
- [32] Robeyns, I., 2004, *De kwaliteit van het leven: drie politiek-filosofische benaderingen*, mimeo, Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek, Universiteit Amsterdam.
- [33] Robeyns, I., 2006, The capability approach in practice, *Journal of Political Philosophy*, **14**(3), 351-376.
- [34] Schokkaert E., Van Ootegem, L., 1990, Sens Concept of the Living Standard Applied to the Belgian Unemployed, *Recherches économiques de Louvain*, **56**(3-4), p.429-450.
- [35] Sen, A.K., 1979a, Informational analysis of moral principles, in R. Harrison (red.), *Rational Action: Studies in Philosophy and Social Science*, Cambridge University Press, Cambridge, 115-132.
- [36] Sen, A.K., 1979b, Utilitarianism and welfarism, *Journal of Philosophy*, **76**(9), 463-489.

- [37] Sen, A.K., 1980, Equality of what?, in S. McMurrin. (red.), *Tanner Lectures on Human Values, Volume I*, Cambridge University Press, Cambridge.
- [38] Sen, A.K., 1985, Well-Being, agency and freedom: the Dewey lectures 1984, *Journal of Philosophy*, **82**(4), 169-221.
- [39] Sen, A.K., 1986, The standard of living, *Tanner Lectures on Human Values*, Humanities Center, University of Utah.
- [40] Sen, A.K., 1988, Freedom of choice: concept and content, *European Economic Review*, **32**(2-3), 269-294.
- [41] Sen, A.K., 1991, Welfare, preference and freedom, *Journal of Econometrics*, **50**(1-2), 15-29.
- [42] Sen, A.K., 1993a, Positional objectivity, *Philosophy and Public Affairs*, **22**(2), 126-145.
- [43] Sen, A.K., 1993b, Capability and well-being”, in M. Nussbaum en A.K. Sen (red.), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, 31-53.
- [44] Sen, A.K., 1995, Rationality and social choice, *American Economic Review*, **85**(1), 1-24.
- [45] Sen, A.K., 2000, *Social exclusion: concept, application and scrutiny*, Social Development Papers, **1**, Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank.
- [46] Srinivasan, T.N., 1994, Human development: a new paradigm or reinvention of the wheel?, *American Economic Review*, **84**(2), *Papers and Proceedings of the Hundred and Sixth Annual Meeting of the American Economic Association*, 238-243.
- [47] Sugden, R., 1993, Welfare, resources, and capabilities: a review of *Inequality Reexamined* by Amartya Sen, *Journal of Economic Literature*, **31**(4), 1947-1962.
- [48] Taylor, C., 1990, Irreducibly social goods, in G. Brennan en C. Walsh (eds), *Rationality, Individualism and Public Policy*, Centre for Research on Federal Financial Relations, Australian National University, Canberra.
- [49] United Nations Development Programme (UNDP), 1990, *Human Development Report 1990, Concept and Measurement of Human Development*, <http://hdr.undp.org/reports/global/1990/en/>.
- [50] Walsh, V., 2000, Smith after Sen, *Review of Political Economy*, **12**(1), 5-25.